

Що таке знання? Спроби знайти відповідь на це запитання завжди означали перехід на новий рівень аналізу, коли те, що сприймається передусім як результат найрізноманітніших досліджень, саме стає об'єктом дослідження. Пропонуємо український переклад статті, опублікованої в журналі «Вопросы философии» (№№ 1—2. — 2000).

М. ОВЧИННИКОВ

ЗНАННЯ — БОЛЬОВИЙ НЕРВ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

До історії концепцій знання від Платона до Поппера

Більшість вважає, що знання не має сили і не може керувати та управляти: саме тому люди і не розмірковують про нього.

Платон

Я хочу децю дізнатись про загадку світу, в якому ми живемо, і про загадку людського знання про цей світ.

Поппер

Звертаючись до історії філософської думки, я з подивом зустрічаюся із запитанням: що таке знання? З подивом — оскільки ми звичайно не замислюємося над своїм власним знанням — воно уявляється нам як очевидність. А тим часом це питання хвилює людей відтоді, як почало проростати філософське мислення. Більше того, знання постало як предмет, повний апорій — утруднень думки, очевидних протиріч у судженнях. Це призвело до принизливого для людини сумніву щодо можливості щось знати про світ, в якому вона живе, і тим самим, можна сказати, оголило больовий нерв пізнавальних устремлінь людського розуму.

У наш час, сповнений непередбачених проблем, питання про знання особливо привертає увагу. Сьогодні ми чуємо, як лунають голоси, які закликають до сумніву щодо знання, яке ще вчора вважалося істинним, цілком достовірним. Більше того, саме поняття «істина» поставлено під сумнів. Відомий лінгвіст та філософ ХХ ст. Ноам Хомський писав: «У сучасну епоху, передусім під впливом ідей Декарта, питання про знання знову стає центральним предметом дослідження» (Chomsky Noam. Reflections on Language. Cambridge, Massachusetts. — 1976.— P.6).

Коли я намагаюся розмірковувати над питанням про знання, мене охоплюють сумніви: чи зможу я прояснити смисл самого питання, чи знайду переконливу відповідь на нього? Про знання як особливий предмет світогляду написано неосяжне море філософських досліджень. І не тільки фундаментальних! Знання стає предметом вивчення логіки, психології, лінгвістики, історії, а нині ще й інформатики, а також багатьох інших спеціальних дисциплін. Воістину, як зазначав Хомський, знання стає центральним предметом дослідження. Мої спроби розмірковувати над прочитаним потопають у багатоманітності концепцій. У цьому «матеріалі для роздумів» треба розгледіти історично спільне, глибинне. Але навіть якщо вдасться відшукати це спільне, чи можливо уявити знання як таке, розкрити його у системі суджень?

Наскільки можливе знання про знання?

Звертаючись до праць мислителів минулого, я не знаходжу переконливої відповіді на поставлене запитання. Більше того, деякі філософи відкидали постановку такого питання про знання — вони висловлювали сумнів у можливості рефлексивного повороту думки. Сучасний німецький філософ В. Хьосле, аналізуючи погляди Декарта, зазначає, що «він відкрито заперечує можливість того, щоб акт думки був предметом другого акту думки, отже, знанням про знання» (Хьосле В. Генії філософії нового времени. — М., 1992. — С.19).

Щоб пом'якшити сумніви, пов'язані зі спробами зрозуміти знання як особливий об'єкт роздумів, я намагаюсь розпочати бесіду з уявним слухачем — назву його співрозмовником. Уявляю собі, що він людина обізнана — фахівець у певній галузі науки та її історії, і особливо знавець історії філософської думки. Однак зустріч з таким співрозмовником не пом'якшує мої сумніви. Якщо я виступаю з доповіддю або розраховую на те, що написане мною читатиме не тільки філософ, а й, скажімо, фізик, хімік, біолог, географ або знавець в одній з безлічі інших наук, а можливо, і в кількох, то як же я можу зважитися говорити про знання знаючій людині? Чи не надто самовпевненим буде такий намір? Адже можна подумати і так: обізнані люди скоріш за все знають своє власне знання: воно ж їхнє надбання (можливо, не всім доступне), а часом і предмет їхньої гордості. Якщо я запитаю знавця у певній галузі досліджень, то він почне розповідати про зміст свого знання, про щось існуюче поза самим знанням.

Звичайно, зміст знання знавців для мене завжди важливий і цікавий. За словами Поппера, я хочу дещо дізнатися про загадку світу, в якому ми живемо. Тим самим доводиться сказати щось і про поняття «світ», бо системи знання про світ також є світами. Прагнення дізнатись про загадку природного світу повертає нас до загадки знання. Виявляється, що саме знання — це особливий світ і навіть множина дивних світів. Скажімо, такі поняття, як знання, пізнання, думка, світи, — зав'язуються у тугий вузол. Чи вдасться його розв'язати?

«Знання, — пише філософ Віктор Візгін, — має характер світу з огляду на його спроможність спонтанно прирощувати свої можливості. Такими є, наприклад, об'єкти математичного знання. Кожен математичний об'єкт можна апроксимувати як двошарову структуру, один шар якої фіксує відомий зміст даного об'єкта (те, що в ньому вже відкрито), а інший, що прямує у невизначеність, позначає все те, що може бути виявлено пізнанням. Але такими є не тільки об'єкти математики, а й у принципі всі об'єкти пізнання взагалі» (Знание как мир // *Науковедение*. — 1999, № 2. С.227—228). Звертаючись до знання як до особливого світу, ми ще маємо знайти принципи цілісності, котрі відкривають можливість надати єдності різномірним галузям знання, представити їх у вигляді особливого за своєю природою організму.

Спробуємо роздивитися згаданий тугий клубок понять. Нас приваблює у ньому одна зв'язуюча нитка — знання. Якщо схопити цю нитку, можливо, вона дасть змогу розкрутити сплетіння смислів. Звернімо увагу на те, *що* саме знають люди. Хотілося б знати, *як* саме вони щось знають і чому те, що звичайно називається знанням, таке багатоманітне і таке незбагненно таємниче. Інакше кажучи, я хотів би, як про це говорить Поппер, дещо дізнатися не тільки про світ, а й про загадку самого знання.

Мені додає відваги у спробі прояснити питання про знання просте міркування: знання дволике, як то мовиться, амбівалентне. Я кажу обізнаним людям: немає сумніву, що знання спрямоване на об'єкт. У природознавстві — це природа, в соціальних науках — людські феномени, форми життя, які історично склалися. Але це тільки один бік знання, безперечно, істотний для обізнаної людини — фахівця у своїй галузі. Саме цей бік знання, кажу я знавцям, цікавить вас насамперед.

Не забудьмо і теолога. Він, читаючи тексти священних книг і вважаючи їх богонатхненними, має своїм предметом саме ці тексти. Для нього знання — це зміст Книги. Але ось що важливо зазначити: первісні тексти священних книг у різних конфесіях переважно написані віршами. «Коли ви читаєте перші сторінки Біблії, — писав Олександр Мень, — побоюйтеся сприймати це за буквальне зображення дійсності, а вдумайтесь у те, що хотів сказати нам автор. Адже ці рядки написані з використанням найтонших поетичних прийомів, дослідники і тлумачі Біблії виявили там дуже складну структуру рефренів, повторів, які утворюють ажурний літературний зв'язок» (Отець Олександр Мень відповідає на запитання слухачів. — М., 1999. — С. 174). А в іншому місці він звернув увагу слухачів, що ставили йому запитання, на те, що «приблизно дві третини Біблії написані віршами» (Там само. — С. 183).

А от аналогічна вказівка знавця середньовічного ісламу американського сходознавця Франца Роузентала: «Практично поезія— єдиний рід розумової діяльності, про яку можна сказати з впевненістю, що він був досить розвиненим і поширеним у доісламській Аравії». (Роузентал Ф. Торжество знання.— М., 1978.— С. 31). В іншому місці свого дослідження він звертає увагу на метафоричну мову священних книг: «Світло завжди було поняттям духовної термінології. Зокрема, воно правило за метафору для знання на відміну від пільми невігластва. У пільмі ми не можемо нічого побачити, впізнати. Ми перебуваємо у невіданні. Але при світлі дня ми не заблукаємо — ми знаємо. Цей простий людський досвід був перенесений на сферу розуму і духу ще на світанку історії людства» (Там само. — С.128).

Можливо, поетична мова була тим засобом, котрий давав змогу виразити найглибінніші проблеми, що хвилювали перших мислителів в історії людства. Вони намагалися подавати знання у поетичних образах. Уже не як можливість, а як безперечне твердження описав цей таємний зв'язок поезії і високих устремлінь людської думки Л. А. Коган, досліджуючи філософські погляди Пушкіна: «Поет і філософ, — пише Коган, — першопрохідці на шляху до істини. І тому більшою мірою покликані ставити запитання, що пробуджують і просвітлюють людину, передбачати і полегшувати їх вирішення, ніж однозначно і безперечно їх вирішувати. Мудрець уподібнений у Євангелії співзапитальнику світу цього. Все починається і закінчується для нього запитанням. Буття виступає перед ним як надпроблема, надзавдання» (Коган Л. А. «Самостояние человека»: философское кредо Пушкина // *Вопросы философии*. — 1999. — №7. — С. 47—48).

Помічаючи зв'язок творів перших мудреців і поетичних форм, в яких вони виражали свої одкровення, ми, природно, вже не стільки вдивляємося у зміст знання, скільки нас починають приваблювати його форми. Це і змушує нас звернути особливу увагу на саме знання як таке — знання може бути звернене не тільки на зовнішній світ або на хвилюючі таємниці цього світу, а й саме на себе. Якраз цей бік нині для мене важливий і цікавий передусім. Я хотів би, кажу уявним співрозмовникам, щоб і ви, знавці у спеціальній галузі знання, разом зі мною спробували поміркувати про знання як такі. Адже знання саме може стати і стає предметом дослідження. Відомо, що видатні вчені, спеціалісти з конкретних галузей, не цуралися розмірковувати про знання як такі, часом перетворюючи своє знання на предмет особливого міркування.

Можна розвивати знання про цей предмет — епістемологію (від грецьк., вираженого у латинській транскрипції: *epistola* — лист, послання). І така система знань уже має багатовікову історію, хоча термін запропонований лише в ХІХ ст. шотландським філософом Дж. Ф. Фер'є у його книзі «Основи метафізики» (1854 р.), де філософія поділяється ним на онтологію (вчення про буття) і епістемологію (вчення про знання).

Але ось тут і виникає запитання: як це нині треба розуміти? Адже при цьому слід враховувати зрослий обсяг і новий зміст знання про світ, характерний для ХХ ст. За пильнішого погляду на

феномен знання оголюються труднощі у проясненні змісту предмета знання про знання. Тим самим ми мимоволі повертаємося до питань, які по-своєму надихали античних мислителів. Але залишимо поки що осторонь їхні аргументи. Спробуємо по-своєму образно представити наші зусилля звернутися до знання як такого.

Звернімося до образу і скажемо, що знання подібне до двоповерхової будівлі. Здійснюючи такий поворот думки, ми ніби піднімаємося на другий поверх нашої здатності пізнавати світ і, тим більше, пізнавати самих себе. У цьому образі двоповерхова будівля — надія на можливість уявити знання як особливий феномен, властивий людям, можливість знайти шлях до знання про знання.

Я повторюю: на першому поверсі знання звернене до зовнішнього світу — або до природи, або до соціальних структур, а, можливо, й до якихось, як кажуть теологи, богонатхненних текстів, до смислу там написаного. На другому поверсі знання ніби піднімається над самим собою; воно звертається до самого себе, само себе перетворює на предмет дослідження. Цей поворот, або підйом на другий поверх, який часто називають рефлексією, далеко не простий. І все ж залишається надія усвідомити такий рефлексивний поворот, прояснити, наскільки можливе знання про знання.

Як же відбувається поворот знання до самого себе? У мене немає простої і короткої відповіді на це запитання. Як не було ясної відповіді на це запитання і у багатьох мислителів, змушених звернутися до рефлексивного вивчення знання. Можна лише попередньо сказати, що, прагнучи дізнатися, чим є знання, ми одразу ж опиняємося у сфері незнання. Думка наша губиться, часом зазнаючи інтелектуального шоку. Ми зупиняємося вкрай здивовані. Намагаючись прояснити ситуацію, я можу лише згадати запропонований Локком образ чудодійного ока, яке може бачити зовнішні предмети і одночасно здатне побачити себе самого. Ясно, що намагаючись відповісти на запитання «що таке знання?», наша думка натрапляє на апорію — майже нерозв'язні труднощі.

Описуючи перші кроки на другому поверсі уявної будівлі, можна сказати ще й таке: ми зустрічаємося з епістемологічною темрявою. Простіше кажучи, виявляється, що у нас немає готової теорії знання, треба ще її створювати, одночасно освоюючи вже напрацьоване, — тут початок усвідомлення того, що феномен знання — це предмет дослідження, а самозрозумілість — просто ілюзія. Можна, звичайно, обговорювати питання про представлення знання, скажімо, в галузі інформатики чи у так званій проблемі «штучного інтелекту», але таке обговорення не прояснює нам поняття «знання» як такого. Мимоволі спливає образ з пісні Окуджави — «надо б лампочку повесить, денег все не соберем».

А часом ми не здатні піднятися так високо в епістемологічну темряву, інакше кажучи, в неясну ще для нас загальну теорію знання, а надто знання наукового. Однак у кінцевому підсумку доводиться переконуватися, що структура знання така, що без епістемологічного світла на другому поверсі неможливий рух і на першому поверсі, тобто немислиме дослідження світу природи і пізнання соціальних відносин. Внутрішньо властиве людині прагнення до пізнання змушує збирати всі свої інтелектуальні ресурси, щоб «повісити лампочку» на другому поверсі, аби висвітлити насущні проблеми пізнання світу.

У цих спробах я знову покладаюся на бесіду: тільки розмова може дати надію на розуміння. Навіть якщо ця розмова із самим собою чи з уявним співрозмовником. Уявляю собі, що почую таке міркування: адже існують слова самоочевидні; може, й не слід «мудрувати»: кожен і без того знає, що саме він знає і чого не знає. І крім того, зміст або смисл слова залежить від контексту, в якому воно вимовлене чи написано. Істотне не слово саме по собі, а судження, до якого воно входить. Тільки судження визначає смисл слова і відповідного поняття.

Тут я погоджуюсь зі своїм співбесідником, але при цьому додаю, що знання багатofункціональне. Намагаючись побачити різні функції знання, я виявляю, приміром, справді очевидне — знання історичне. Судження про поняття «знання» неминуче ведуть нас в історію багатоманітного змісту добутого людьми знання, незважаючи на сумніви і можливості знати дещо про саме знання, на чому наполягав Декарт.

Я все ж хотів би звернутися до історичного руху знання, поміркувати про його значимість у нелегкій долі людства. Але перед цим поміркуємо про передісторію, про феномен життя. Можливо, знання може постати перед нами як нескороминуща особливість життя, як фундаментальна властивість усього живого на нашій Землі.

ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ ЖИТТЯ

Світ, в якому ми живемо, сповнений непередбачуваних небезпек — у кожному мить нас підстерігає несподівана загибель. Так було завжди, в усі століття. Блез Паскаль у XVII столітті так наочно висловився щодо цієї нездоланної риси нашого життя: «Людина — всього лише тростинка, що мислить. Не треба ополчатися проти неї усім всесвітом, щоб її розчавити; хмаринки пари, крапельки води досить, щоб її убити. Але нехай всесвіт і розчавить її, людина все одно буде вищою за свого вбивцю, бо знає, що вмирає, і знає перевагу всесвіту над нею. Всесвіт всього цього не знає» (Паскаль Блез. Мисли. — М., 1995. — С. 136—137). Наше життя — це невпинне напруження волі, думки і передусім знання.

Досвід життя переконує, що знання відкриває нам картину Всесвіту і тим самим ми можемо підноситися над ним, намагаючись проникнути в його таємниці. Нині особливо важливо усвідомити, що побудована нами картина не тільки має естетично пізнавальну цінність, вона відкриває можливість зберігати наше життя. Незважаючи на небезпеки, які підстерігають нас навіть у крапельках води.

Особливо непередбачувано небезпечним є світ, створений нами самими, — світ людських відносин. Паскаль, розмірковуючи про непримиренні погляди прихильників різних релігій, записує різке спостереження: «Всі люди за природою своєю ненавидять один одного. Вони як могли використали свої пристрасті, щоб змусити їх служити суспільному благу. Але це тільки удавання і підробка під милосердя...» (Там само. — С.139). Як сучасно звучать ці слова мислителя XVII століття!

Можна сказати, що Паскаль вказує тут на вузол добра і зла. У цьому міцно зав'язаному вузлі корениться загроза людському існуванню. Згадаймо, у священній книзі виразно прописана картина гріхопадіння, в якій ми бачимо одне дерево пізнання добра і зла; одне, а не два. На дереві ростуть привабливі плоди. У знанні про світ добро і зло нероздільні. Тільки настійне прагнення до достовірності знання, прагнення зрозуміти знання як таке, може спрямувати наші зусилля на те, щоб розв'язати прикрий вузол і уявити самих себе перед вибором, який відкривається: яким шляхом йти — дорогою життя або шляхом до загибелі. Наївно гадати, що знання саме по собі є виключно злом чи тільки добром. Людина, що пізнає, завжди стоїть на розгалуженні шляху.

На цьому, часом трагічному шляху вибору, перед нами, як засіб порятунку, відкривається необхідність відрізнити знання з високою теоретизацією від знання технологічного, яке інколи називають технічними науками. І науку з її високою теоретизацією (іноді говорять про «фундаментальну науку») необхідно відрізнити від прикладних знань. Я хотів би говорити про принципи високої теоретизації і тільки про них. Але не можу пройти повз життєво небезпечні ситуації, що створюються внаслідок самовпевненого і політично корисливого застосування

знань, які часто базуються на результатах високих теоретизацій. Самі ці результати не винні в їх трагічно небезпечних практичних застосуваннях. Відкриття Фарадея і Максвелла дали змогу створити електротехнічну цивілізацію, плоди якої нині увійшли в наше повсякденне життя. Але великі вчені XIX ст. не мали поняття про те, що люди винайдуть знаряддя страти — електричний стілець і багато інших небезпечних для людського життя технічних застосувань.

В одній з п'єс Максима Горького персонаж зрідка проголошує сентенції — одна з них: «Всі люди поділяються на дурнів та негідників — дурень може все життя дивитися на вогонь, намагаючись відповісти на запитання: що відбувається з вогнем, коли він згасає? А негідник підійде до вогню і грітиме свої руки, а потім ще й підпалить дім або місто». Не надаватимемо особливого значення окремим словам — їх зміст, як правило, визначається контекстом. Тут просто художнє перебільшення. Було б необачно і знову-таки наївно оцінювати наведену сентенцію горьковського персонажа прямолінійно і вважати, що в ній йдеться про оцінку особистостей. Скоріш тут характеристики діяльності за їх результатами. Серед «чистих» теоретиків можуть зустрічатися далеко не розумні люди, а серед технологів ми бачимо людей розумних і мудрих, людей з високими теоретичними устремліннями. І все ж — у сентенції персонажа горьковської п'єси правильно передано істотну різницю між людьми за їх схильністю, з одного боку, до високих думок, а з другого — до практичного застосування результатів пізнання або навіть до злісного їх використання. Людська історія сповнена прикладів такого розрізнення людей за типовими проявами їхніх дій.

Недавно в газетній полеміці один досить поважний учений похвалив класичну науку і якимось дивно заявив, що «наука здійснює експансію у невідомі їй сфери, починає займатися тим, чим займатися зовсім не повинна» (*Независимая газета*. — 16/2. — 2000). Йшлося про загрозову екологічну небезпеку на планеті, в якій нібито винна наука. Тут явно склеєні два істотно різні поняття — наука як особливий світ знань, з одного боку, і діяльність ученого чи якогось практичного або політичного діяча — з другого. Твердження шановного спеціаліста в галузі геолого-мінералогічних наук нагадало мені репліку горьковського персонажа, котра в цьому випадку звучала б приблизно так: ця дурна наука, всі думки якої спрямовані в галузь високої теоретизації, винна в тому, що її результати так бездумно і так трагічно знищують умови існування людства на нашій чудовій планеті Земля. Плутанина понять може виявитися згубною для нас самих. Хіба не очевидно, що ця плутанина здатна тільки загострити і без того надмірно небезпечну ситуацію, пов'язану з бездумним і хижацьким, націленим на сьогоденні потреби практичним використанням результатів високої теоретизації, без якої нам не відійти від краю прірви. Гріють руки біля теоретичного полум'я, а часом і застосовують це полум'я для хижацького руйнування природи зовсім інші люди з іншою орієнтацією, з іншими здібностями, з іншими намірами і життєвими установками, з іншою етикою. Наука, яку розуміють як прагнення до високої теоретизації, не винна у злісних наслідках, що виникають у результаті використання її досягнень у корисливих, часто бездумних цілях. Необхідно розрізняти дії людей і знання як інтелектуальну систему, створену людьми, але таку, що існує незалежно від даної конкретної людини. Хоч вона і могла брати участь у її побудові.

Високі теоретичні ідеї були застосовані під час технічних винаходів засобів масового знищення людей. XX ст. продемонструвало це з трагічною переконливістю. Але тільки самовпевнена думка може привести до дивного висновку, що в цьому винна фундаментальна наука. Наслідки практичного, бездумного, а на ділі завжди корисливого, використання високих теоретизацій поставили наше життя на грань екологічної катастрофи.

Як на факти руйнівної практичної діяльності можна, наприклад, вказати на зовсім конкретні області країни, де виробництво отруйних речовин, що непомірно розрослося, створило умови, нестерпні для існування не тільки людей, а й усього живого в цьому регіоні. На планеті безліч

таких смертельно небезпечних місць. Я назву лише одне у нашій країні. На моїй батьківщині, поблизу міста Каслі, діє підприємство «Маяк», яке отруїло хімічними і радіоактивними відходами все довкілля. Запитаємо, звідки можна нам чекати визволення від подібного лиха, хто зможе запропонувати теоретичні ідеї, керуючись якими ми можемо спробувати відновити в даному регіоні умови, наближені до нормального життя? У нас немає іншого засобу, іншого шляху вирішення цього питання, як звернутися до вчених, які опанували принципи високої теоретизації і могли б запропонувати вихід із загрозової катастрофи. Інакше кажучи, що б ми не говорили про наукове знання, доводиться покладати надію на людей, які володіють воістину чистим знанням, спрямованим на високу мету служіння людям. Якщо тільки знайдуться люди з практичним складом діяльності і разом з тим з високими етичними принципами, котрі зможуть технічно застосувати саме такі теоретичні знання.

При цьому необхідна політична воля, яка могла б надійти від влади. А нині зазначимо тільки, що для вирішення згаданого завдання і подібних йому не досить використання лише теоретичного і технічного знання: необхідний ще й високий рівень свідомості людей, які виконують такі завдання. Обмежена у своєму зростанні свідомість бачить злу компоненту плодів людської думки і практично застосовує її у своїх корисливих цілях. Не забуваймо, що на легендарному дереві пізнання добра і зла росли єдині плоди спокуси. Тільки високий розум з розвиненою свідомістю, до якої знання входить як істотний компонент, може відшукати і вказати розумні способи використання плодів, котрі спокушають нас на життєвому шляху.

І, звичайно ж, не тільки світ людських стосунків, а й природний світ, незважаючи на відомі регулярності, непередбачувано загрожує нам несподіваними катастрофами. Тисячі людей загинули під час землетрусу у Вірменії, а згодом — у Греції і в Туреччині. Тільки передбачення, яке ґрунтується на знаннях, могло б врятувати їх від неминучої загибелі. А не так давно надійшло повідомлення про незвичайний ураган, що пронісся над Європою. Скільки таких катастроф пережило людство! Мимоволі подумалося, що наше життя весь час підстерігають непередбачені і небезпечні природні процеси. І знову думка про те, що у нас немає іншої можливості зберегти життя, як удосконалити наші знання. У людства є вихід — звернутися до вивчення законів природи. Ці «закони, — писав Поппер, — незмінні, вони не можуть бути порушені чи створені. Хоча ми й можемо використати їх у технічних цілях ... а їх незнання або ігнорування може призвести до біди» (Поппер К. Открытое общество и его враги. — М., 1992. — С. 92).

І ще: ми — люди — живемо у природному середовищі приголомшуючої багатоманітності живих істот — тварин, рослин, мікроорганізмів. Це середовище є визначальною умовою нашого існування. І це ж середовище — джерело бід, хвороб і прямих небезпек. Організми різні: іноді корисні і необхідні для людського життя, а часто й по-хижацькому жорстокі. Щоб зберегтися, слід уважно вдивлятися в середовище існування, будувати теорії, які дають можливість передбачати події життєвого оточення, що безупинно змінюється. Ми лише частина системи, яку можна велемовно назвати феноменом життя на нашій планеті. Вона включає і нас самих. Наше людське життя визначається вказаною багатоманітністю — ми невіддільні від неї.

Феномен життя — одвічна загадка пізнання. Неможливо дати якусь коротку, вичерпну його характеристику. Не обговорювати мемо відоме: життя — форма існування якихось, скажімо, білкових тіл. Це нічого не прояснює, та ще й веде до безнадійних спроб перетворити неживе на живе, так би мовити, рукотворно створити життя. Я думаю, що природа поставила остаточну заборону на ці самовпевнені спроби. Ясніше для нашого розуміння уявити собі, що життя — це фундаментальна особливість буття, невід'ємна його складова.

Життя не можна створити і, сподіваюсь, знищити не тільки у космосі, а й на нашій планеті. Живе і неживе — дві іпостасі нероздільної єдності. Мовою строгої науки скажемо поки що коротко: життя врятує світ від хаосу теплової загибелі. У різних філософських побудовах ґрунтовно обговорювалася проблема вічності життя. Особливо ця проблема хвилювала індійських мислителів. Наш видатний учений В. І. Вернадський явно схилився до ідеї вічності життя. Він писав, зокрема, таке: «Для нашої Землі ми не знаємо із скільки-небудь значним ступенем ймовірності геологічних відкладів, які утворилися в період її історії, коли життя на ній не було... Питання про життя у Космосі має зараз бути підняте і в науці. До цього приводить ряд емпіричних даних, на яких будується біогеохімія, ряд фактів, котрі начебто вказують на приналежність життя до таких же загальних проявів реальності, як матерія, енергія, простір, час» (Вернадский В. И. О науке. — М., 1997.— С. 467—469).

Але залишимо осторонь детальний виклад цієї проблеми, повної таємниці і нескінченних суперечок. Можливо, ще буде нагода повернутися до цієї хвилюючої теми — вічності життя. А поки що пильно поглянемо на поведінку живих організмів. Серед безлічі концепцій поведінки тварин особливо приваблює дивовижна теорія зоопсихолога ХХ ст. Конрада Лоренца. Він називає свою теорію *імпринтингом*, що означає наявну в особині, в її ранньому розвитку, схильність до вибіркової реакції на зовнішні стимули. Серед різних типів імпринтингу — так звана реакція слідування: приміром, каченята, вирощені в інкубаторі, протягом кількох діб охоче слідує за першим рухомим предметом, який трапився на їхньому шляху, явно вважаючи цей предмет своєю «матір'ю». Такий природжений тип поведінки безвідмовно діє у нормальних ситуаціях.

Викладаючи концепцію Лоренца, Поппер підкреслює, що, як вважає сучасний зоопсихолог, каченя генетично приречене шукати свою матір: воно настроєне на очікування побачити її. Хоча й не могло ще її бачити. Сподівання розв'язати життєво важливу проблему — ось що закладено в генетичній структурі організму. Можна будь-як назвати таке очікування, але Поппер воліє називати це своєрідною теорією. Відомо, що первісний смисл слова «теорія» — це заінтересова не вдивляння у предмет. Можна сказати, що організм, який починає жити, уже володіє певною теорією. Каченя вдивляється у світ навколо себе і сподівається побачити свою матір.

Те, що звичайно називають спостереженням, являє собою просто подобу спускового курка, який дає змогу розв'язати проблему — побачити, як у даному випадку, очікуваний предмет. Коли каченя реально побачить свою матір, його вроджена теорія дістане підтвердження. Теорія, тобто очікування побачити життєво необхідний об'єкт, уже сформована в організмі ще до будь-якого реального спостереження. Теорія виявляється не тільки засобом збереження щойно зародженої істоти, а й визначальною умовою її життєдіяльності. Роль спостерігача, безперечно, важлива для життя організму, але результат теорії вже майже повністю підготовлений заздалегідь. Імпринтинг — це необоротний процес пізнання, так би мовити, первісна, догматична його частина.

Поппер переносить основні елементи концепції Лоренца на пояснення феномена людської поведінки, і, таким чином, знання виявляється фундаментальною особливістю всіх живих організмів, рятівним засобом у небезпечних ситуаціях. На відміну від тварин, які мають природжене очікування зовнішніх подій — своєрідну теорію, людина здатна свідомо формувати своє теоретичне знання, інакше кажучи, сама може будувати свої сподівання. Процес побудови теорії у людини має дві фази — «догматичну» і «критичну». Догматична фаза, інакше кажучи, непохитне переконання в істинності очікування, вельми нагадує імпринтинг. «Критична фаза полягає у відмові від догматичної фази під тиском відсутності очікуваного або припущеного і в спробах ретельної перевірки інших можливих догм» (Popper Karl. Unended Quest. An Intellectual Autobiography. — La Salle, Illinois, 1990. — P. 45).

Особливо важливо звернути увагу на догматичну фазу. Діти, і передусім маленькі діти, настійно відчують потребу в регулярностях у своєму оточенні. Втім, цю особливість може помітити тільки уважний спостерігач: різноманітність поведінки дітей, яка неминуче впадає в очі, затемнює настійні очікування ними сталості життєвих ситуацій. Отже, у дітей існує природжена потреба не тільки в їжі і в тому, щоб їх любили, а й в очікуванні та відкритті інваріантів — певного стійкого порядку, певної сталості.

Серед численних природжених нахилів особливо важливою є схильність реагувати на мовлення, потреба інтерпретувати певні твердження та відтворювати їх. Мова для свідомості дитини в процесі її формування є чимось стійким, що незмінно повторюється, певним зразком регулярності у людському спілкуванні. Навчання мови — це приклад, з якого можна ясно зрозуміти, що наслідування як засіб опанування мови являє собою спеціальний випадок методу проб і помилок. Процес навчання мови може також прояснити необхідність об'єднання догматичної та критичної фаз у ході побудови теорії. Не може бути жодної критичної фази без попередньої догматичної фази, в якій формується очікування, регулярність поведінки.

Треба сказати, що не існує пасивного досвіду спостереження. «Досвід, — підкреслював Поппер, — являє собою активну діяльність організму, активні пошуки регулярностей чи інваріантів. Не існує такої речі, як сприйняття поза контекстом інтересів та очікувань і, отже, очікувань регулярностей або «законів» (Ibid.— Р. 52). Припущення або гіпотези мають передувати спостереженню. У нас є природжене знання у формі невисловлених очікувань. Таке знання стає дієвим під впливом стимулів, до яких ми вдаємося у процесі активного дослідження. Наша активність у період навчання може лише видозмінювати, а інколи і спростовувати вже існуюче в нас знання. В разі спростування ми шукаємо в собі інші передумови.

Метод індукції — одержання знання на основі узагальнення даних досвіду — не дає нічого нового. Замість методу індукції правильніше говорити про метод проб і помилок. Згідно з цим методом існує знання як передумова, або, інакше кажучи, знання, до якого кожен з нас так чи інакше схильний. Набуття нового знання відбувається у результаті критичного ставлення до свого власного знання, висування теорій-передбачень та прагнення знайти помилки й уникнути їх (елімінувати). Характеризуючи процес набуття знання як фундаментальну особливість життя, Поппер пише: реальний метод пізнання «являє собою спосіб відкриття (досягнення знання), властивий всім організмам від амеби до Ейнштейна» (Ibid. — Р.52).

Але, звичайно ж, неможливо детально простежити неосяжну історію, в якій відбувалося і відбувається вдосконалення різних форм теоретичного очікування, властиве живим організмам, що еволюційно змінюються: від клітинних форм до вищого досягнення еволюції людини. Згадка про еволюційну теорію — лише спосіб вказати на різні рівні реакцій живих організмів — від примітивних очікувань до високих теоретизувань, на які спроможна людина. Нас цікавить передусім феномен знання у тих його формах, які властиві людині. Слова «знання і мудрість» наповнені людським змістом. Французький філософ Жак Марітен починає своє дослідження понять «знання» і «мудрість» заклик до усвідомлення високого людського значення, пов'язаного з цими словами. «По правді кажучи, — пише Марітен, — вони відсилають нас до джерел і змушують звертатися до всієї нашої історії» (Марітен Жак. Знание и мудрость.— М., 1999. — С. 9). Сприймемо цей заклик філософа ХХ ст. і звернемося до джерел, зафіксованих у доступних нам текстах. Нас цікавитимуть передусім мислителі античної Греції.

(Далі буде)

ОВЧИННИКОВ Микола Федорович. Доктор філософських наук. Головний науковий співробітник Інституту історії природознавства і техніки ім. С. І. Вавилова РАН.